

Н.П.Шеремета

Кам'янець-Подільський державний університет

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

У статті проаналізовано процес становлення та розвитку української літературної мови до 1917 року в соціолінгвістичному аспекті; проаналізовано зміни в елітарному мисленні та масовому вжитку української мови, які сталися під тиском російськомовного середовища.

Ключові слова і словосполучення: літературна мова, діалектне мовлення, мовна ситуація, мовно-культурна політика, двомовність, український менталітет.

Світовий досвід показує, що мовно-культурний фактор є вирішальним у становленні національних держав. На відміну від середньовіччя, коли головним принципом цивілізаційного розвитку був конфесійно-релігійний, в модерній історії національних держав поширення однієї мови як загальнонаціонального засобу освіти і творення культури стало найдійовішим чинником об'єднання населення в межах однієї країни.

Відсутність в Україні державної мовно-культурної політики призвела до збереження домінування колишньої загальноімперської мови і консервації стану масової двомовності, що має асиметричний характер, оскільки, за даними соціолінгвістичного опитування, до білінгвів різного типу належать переважно українці, тоді як мовній поведінці росіян кодові перемикання не властиві.

У зв'язку з духовним відродженням України успіх будівництва самостійної держави залежатиме від того, чи зуміє керівна еліта зупинити розкручений століттями маховик русифікації і надати двомовному розвитку країни зворотного напрямку. Отже, сучасні мовні проблеми необхідно розглядати у контексті тривалого процесу послідовної культурної асиміляції, здійснюваної Росією щодо України, що і зумовило вибір *теми* нашого наукового дослідження.

Менталітет народу, його світобачення, вдача впливають на своєрідність мови. Неперевершений дослідник духовних скарбів українського народу Іван Огієнко був переконаний у тому, що розрізнення мов — це передусім розрізнення світоспоглядання: «Мова — це наша національна ознака, в мові — наша культура, ступінь нашої свідомості... Мова — душа кожної національності, її найцінніший скарб... Мова — це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється у певній культурі, у певній традиції. В такому разі мова — це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного «я» [2]. Він чітко усвідомлював історично зумовлені об'єктивні передумови поліваріантності літературної мови в Україні. Однак одним з головних положень ученого було розуміння необхідності витворення єдиної літературної мови як важливого чин-

ника консолідації українського народу. Тому ми, дотримуючись настанов великого Навчателя, ставимо за *мету* у цій розвідці висвітлити питання становлення й розвитку української літературної мови до 1917 року в соціолінгвістичному аспекті та проаналізувати зміни в елітарному мисленні й масовому вжитку української мови, які сталися під тиском російськомовного середовища.

Для реалізації даної мети необхідно було виконати такі *завдання*: проаналізувати лінгвістичну концепцію Івана Огієнка щодо розвою української літературної мови та іншу науково-методичну літературу з теми; розкрити історичні причини двомовного розвитку країни; обґрунтувати особливості відтворення української ментальності у мові.

Літературна мова — це основна, наддіалектна форма існування мови, що є засобом порозуміння всіх представників народу без розрізнення віку, статі, соціального, територіального походження тощо. До визначальних рис літературної мови належать наддіалектність, унормованість, поліфункціональність і стилістична диференціація.

За сприятливих умов функціонування в державі саме цей тип мови є обов'язковим у шкільній і вищій освіті, в церкві, в державних інституціях, засобах масової інформації, пресі. Він же становить об'єкт систематичної кодифікації і наукового опрацювання.

Поява письма, графічного засобу фіксації мови, що виникає на певному етапі культурного розвитку народу, не обмежується надзвичайно важливою функцією накопичення інформації в часі, збереження історичної пам'яті народу. Зафіксована в письмі, мова стає, крім того, важливим чинником консолідації населення, об'єднання народу, що проживає на території її поширення, в єдину спільноту. Слід зауважити при цьому, що об'єднавча роль належить передусім писемно-літературній мові нової доби — доби формування національних держав, оскільки у донціональний період писемно-літературна мова обслуговувала переважно лише культово-релігійну сферу життя суспільства. Функціональне розмежування писемної і усної мови в культурі середньовіччя було настільки чітким, що вони могли протиставлятися не тільки стилістично, за опозицією «високе» — «низьке», а й власне мовно. Так, релігійною мовою в середньовічній Західній Європі була латина, на той час уже мертва мова, а в Київській Русі — церковнослов'янська, створення якої на південнослов'янській діалектній основі пов'язане з іменами першовчителів Кирила і Мефодія.

Мовну ситуацію Київської Русі слід кваліфікувати як диглосну: роль літературно-писемної мови в цей історичний період виконувала церковнослов'янська мова, тоді як в усно-розмовному народному мовленні побутовали діалекти — територіальні різновиди української мови. Літературна мова у цю епоху плекається духовною елітою.

З XIV ст. активізувався процес проникнення розмовної української мови в церковнослов'янську. Писемну мову, що вживалась у Великому князівстві Литовському в юридичних документах, а також у конфесійній, полемічній, історіографічній літературі, поширеній в Україні і прилеглих землях у XIV-XVII ст., вважають староукраїнсь-

кою писемною мовою, оскільки вона вже ввібрала чимало фонетичних, лексичних і граматичних рис народної мови.

Але з другої половини XVII ст., після того як значна частина території України ввійшла до складу Російської імперії, яка провадила жорстку асиміляторську політику щодо поневолених народів, мовно-культурний розвиток країни на питомих національних джерелах було загальмовано.

З підписанням Переяславської угоди раніше ізольована і відстала Москва зробила значний крок на шляху перетворення на могутню державу, а Україна на століття пов'язала свою долю з долею Московії.

З'ясуємо, як сприйняла Москва культурний вплив України?

Собор 1690 р., за часів московського патріарха Іоакима, осудив багато українських книжок (серед них книжки Симеона Полоцького, Петра Могили, Кирила Ставровецького, Йоаникія Галятовського, Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського), наклав на них «проклятво і анафему, не точию сугобо и трегубо, но и многубо», захищаючи народ православний «от прелести латинския, еже киевские новые книги утверждают» [5, с.141].

Натомість «потяглися на Москву наші земляки, — зазначав І.Огієнко, — і «шукали собі там чинів та легкого заробітку», понесли туди свої сили й знання. Багато українців ставали російськими письменниками й творили російську літературну мову. Єпифаній Славинецький, Симеон Полоцький, Феофан Прокопович і десятки інших видатних наших письменників совісно працюють над створенням нової російської літературної мови, переносячи до неї з Києва і наш словник, і наш правопис, і нашу стародавню систему вимови запозичених чужих слів (без *г* і *ль*) і т. ін. [6, с.123].

Отже, в цей період визначальним у менталітеті українського дворянства стало панування особистого над загальним.

5 жовтня 1720 року Петро I заборонив книгодрукування українською мовою і наказав вилучити українські тексти з церковних книг: «В Киево-Печерской и Черниговской типографиях вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать, да и оные церковные старые книги для совершенного согласия с великороссийскими такими же церковными книгами справливать прежде печати, дабы никакой розни и особенного наречия в оных не было» [5, с.160].

Цим указом Петро I започаткував практику вивезення з України архівів, започаткував власне справу пограбування народу з метою позбавлення його історичної пам'яті. Всі наступні правителі Росії широко застосовували цю злочинну практику.

1729 р. Петро I наказав переписати з української мови на російську всі державні постанови і розпорядження [8].

Продовжуючи політику Петра I, яка зводилась до того, щоб «Малую Россию к рукам прибрать», Катерина II рішуче продовжувала русифікацію: 1753 р. вона заборонила викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії, тому що «обучающиеся богословию и определяющие себя здесь к чинам духовным заражаются

многими ненаситного честолюбия началами» [5, с.163]; 1769 р. Синод РПЦ заборонив друкувати та використовувати український буквар, а 1775 р. було зруйновано не лише Запорізьку Січ, а й українські школи при полкових козацьких канцеляріях [8].

Для позбавлення українців історичної пам'яті і, зрештою, втрати народом своєї ідентичності, Катерина II широко застосовувала перейменування назв поселень. Так, с. Микитине, колишній Микитин Ріг, де у 1638-52 рр. була Січ, стало м. Нікоподем; с. Матвівка — м. Павлоградом; містечко Новоселиця, колишнє запорозьке місто Нова Самар, — м. Новомосковськом; с. Домаха, в минулому центр Кальміуської паланки, — Кальміуською слободою, а згодом м. Маріуполем; с. Орлик — м. Ольвіополем, тепер — Первомайськ; с. Григорівка — м. Верхньодніпровськом; м. Тор — м. Слов'янськом; с. Беча, колишня Усиківка, — м. Олександрією [4, с.17].

Тому не дивно, що протягом XVIII ст. всі різновиди староукраїнської писемної мови в підросійській Україні занепали і в офіційних сферах їх замінила російська мова. Впровадження російської мови у вищі сфери суспільного життя не тільки звузило культурний простір побутування української мови і її соціальну базу, спричинивши денационалізацію освічених верств української людності, а й перервало її органічний зв'язок із попередньою писемною традицією. «Староукраїнська літературна мова, — писав Ф.Т.Жилко, — була пов'язана з розвитком елементів української державності, української культури, освіти тощо. Російський царизм неухильно, із зростаючою жорстокістю придушував і знищував усі вияви національного життя і прагнення до незалежності... Все це зробило майже непотрібною староукраїнську літературну мову, далеку від народної у Східній Україні.

На кінець XVIII ст. вона цілком виходить з ужитку в українських землях, включених до складу Росії. Відбувається розрив традицій староукраїнської літературної мови у Східній Україні, а значна частина українського народу була цілком позбавлена своєї літературної мови» [3, с.107].

Церковнослов'янська спадщина, спільна літературна мова східнослов'янського культурного ареалу перейшла у володіння до панівної нації і стала писемною базою формування російської літературної мови. Вона дала російській мові підготовлений ґрунт для швидкого розвитку — багатий словник на позначення абстрактних понять і великі можливості для стильової диференціації. У релігійно-культурній сфері функціонування церковнослов'янської мови збереглося, але за Петра I в богослужбові відправи було введено обов'язкову російську вимову.

Натомість для української мови єдиними повноцінними формами реалізації лишилися усні форми її побутування — живе мовлення народу та усна народна творчість, які й стали базовими для формування літературної мови нової доби. Історична заслуга І.Котляревського полягає в тому, що він віднайшов єдиний на той час перспективний шлях становлення літературної мови, використавши селянську говірку як гомогенну мовну основу словесного мистецтва.

Розвиток української і російської літературних мов ішов різними шляхами. Російська літературна мова, яка зроста на фундаменті писемної мови Київської Русі, плакалась у вищих верствах суспільства, при постійній підтримці великодержавної влади, що потребувала єдиного «общерусского языка» як духовного знаряддя поневолення всіх інших народів Російської імперії. Натомість історично окрадена, позбавлена своєї писемної традиції і зведена до рівня побутового наріччя, українська мова піднімалась знизу, з народного селянського середовища, долаючи опір і з боку самодержавного апарату, і з боку освіченої російської громадськості, і з боку свого ж русифікованого панства.

Характерно, що діячі російської культури, скептично настроєні щодо перспектив літературної творчості на «малороссийском наречи», посилалися передусім на неможливість створення літератури на обмеженій базі «простонародної мови». «Хороша литература, которая только и дышит, что простоватостию крестьянского языка й дубоватостию крестьянского ума!» — іронізував В.Г.Белінський в рецензії на збірник «Ластівка» [1, с.129].

Проте час показав хибність такого погляду. Неспокій і рухливість як визначальні риси психічного укладу українця, довели, що в їхній «простонародній» мові є все потрібне для того, щоб при належному серйозному використанні її засобів піднятися до рівня культури інших, історично щасливіших народів.

У творчості Л.Боровиковського, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемовського, Г.Квітки-Основ'яненка, І.Котляревського та інших письменників першої половини XIX ст. було визначено діалектну основу української літературної мови цієї доби — середньонаддніпрянські і близькі до них слобожанські говори.

Необхідність створення української літератури на діалектних мовних джерелах неминуче обмежувала на початковому етапі формування її жанровий і стильовий розвиток. Орієнтація на усне мовлення селянства як головну базу нової літературної мови звужувала її простір до жанру художньої літератури переважно низького стилю. Це приховувало й певну небезпеку для її дальшого розвитку, що виразно виявилось у творчості епігонів І.Котляревського, в якій зловживання семантично зниженою лексикою набуло ознак вульгаризації мови.

Вирішальна роль у становленні сучасної української літературної мови належить Т.Шевченкові. Поет органічно поєднав емоційну народнорозмовну мову з чутливими та ліричними мовностильовими засобами українського фольклору і старослов'янськими елементами урочистого стилю, пов'язаними з біблійною тематикою. Надзвичайно важливим етапом у становленні загальнонародної літературної мови, було здійснене в поезії Шевченка розширення виражальних можливостей української мови, зокрема віднайдення мовних ресурсів для створення високого поетичного стилю.

Велике значення в справі розбудови і культурницького опрацювання української мови мала також літературна, публіцистична й громадська діяльність П.Куліша. В оригінальних поетичних творах і пе-

рекладах П.Куліш, освоюючи мотиви та образи античної і західноєвропейської культури, намагався вивести українську літературу з обмеженого кола селянської тематики, розширити лексичну базу літературної мови за рахунок творення слів на позначення абстрактно-філософських понять і введення низки запозичень з інших мов. Зусилля Куліша, спрямовані на подолання однобічного розвитку української літератури і літературної мови, на той час, у першій половині й середині XIX ст., не знаходили підтримки в середовищі українських літераторів, — адже тут переважав етнографічно-народницький погляд на розвиток національної культури. Впливовість етнографічно-народницьких концепцій розвитку національної літератури і літературної мови пояснюється суспільно-соціальними умовами України XIX ст., характерною рисою яких було мовне протистояння русифікованого міста й українського села.

Процес формування нової української літературної мови ускладнювався політичними тисками:

1832 — реорганізація освіти на Правобережній Україні на загальноімперських засадах із переведенням на російську мову навчання;

1847 — розгромлення Кирило-Мефодіївського товариство й посилення жорстокого переслідування української мови та культури, заборона на найкращих творів Шевченка, Куліша, Костомарова та інших [8].

З другої половини 1850-х років повіяло вільним духом, почали голосно говорити про скасування кріпацтва. В Києві, Полтаві, Саратові, Петербурзі стали виходити українські книжки, з'явилися недільні українські школи. Та вже 1862 р. школи позакривали. 20 червня 1863 р. вийшов, ухвалений Височайше, наказ Валуєва, який заборонив видавати українською мовою книжки релігійного змісту, навчальні та призначені до початкового читання народу, оскільки «никакого малоросійського язика не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши» [5, с.211, 212]. Валуєв наказав, «чтобы к печати дозволялись только такие произведения на малоросийском языке, которые принадлежат к области изящной литературы» [5, с.212].

Нова хвиля русифікації накотилась на Україну — відповідно до законів 1869 та 1886 рр. чиновникам усіх відомств призначали додаткову платню за зросійщення, «исключая однако местных уроженцев...» [5, с.212], а 1870р. міністр освіти Росії Д.Толстой роз'яснив, що «кінцевою метою освіти всіх іногородців незаперечно повинно бути обрусіння»..

18 травня 1876 р. імператор Олександр II підписав у німецькому місті Емсі таємний цензурний указ. До пунктів Валуєвського циркуляру додано заборону сценічних вистав і читання на малоросійському наріччі, а також і друкування на такому ж текстів до музичних нот. Окремим пунктом заборонено видавати газету Київський телеграф. До друку допускались лише тексти, написані «ярижкою», яка незграбно і неточно пристосовувала російські літери до української фонетики.

«...Весь могутній апарат Москви, — зазначав Р.Смаль-Стоцький, — був настановлений на «обрусеніє» України. На цю ідею працювала не тільки вся адміністрація, народні школи, гімназії, армія, а... і вся церква з Антоніями та Євлогіями, університети з Погодіними, Соболевськими, Флорінськими, Дума з Пурішкевичами, Бобрінськими, преса з «Новим Временем», «Кієвляніном», а до того — ще вся так звана чорна сотня, що об'єднувала широкі шари московського суспільства в Україні. В цій ганебній політиці царської Росії треба справедливо відмітити об'єктивність деяких визначних представників московської науки, що взяли в оборону українську мову в записці петербурзької Академії Наук» [7, с.3].

Так, 1881 р. було заборонено викладання у народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою; 1884 — українські театральні вистави у всіх малоросійських губерніях; 1888 — вживання української мови в офіційних установах і навіть хрещення українськими іменами; 1892 — перекладати книжки з російської мови на українську; 1895 — видавати українські книжки для дітей [8].

Така політика призвела до зросійщення і колонізації вищої верстви українського суспільства, що гальмувало творення зразкового варіанта мовлення освіченої частини соціуму. Україномовна освічена верства народу на території підросійської України в кінці XIX ст. була ще нечисленною й обмежувалася переважно середовищем митців. Ця обставина зумовлювала й орієнтацію літераторів на селянство як головного свого читача.

Проте на кінець XIX ст. письменникам в особі таких їх представників, як Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський та ін., вдалося подолати жанрово-стильову обмеженість української літератури. В історії національної літературної мови цим письменникам належить заслуга переорієнтації її з «мови сільської баби», згідно з народницькою концепцією І.Нечуя-Левицького, на культурно опрацьовану мову, яка могла б служити потребам розвиненого суспільства.

Творчість Лесі Українки, І.Франка, М.Коцюбинського піднесла літературну мову на вищий рівень, збагатила її словниковий склад, розширивши його науковою, виробничою, суспільно-політичною лексикою, удосконалила засоби образного виразу. Окремо слід відзначити внесок цих письменників, особливо Івана Франка, у справу формування публіцистичного і наукового стилів української мови.

1905 р. почався рух за скасування заборони української мови. Однак вже 1908 р. — після визнання Російською академією наук української мови мовою(!) Сенат оголошує україномовну культурну й освітню діяльність шкідливою для імперії. І вже 1910 р. за наказом уряду Столипіна було закрито всі українські культурні товариства, видавництва, заборонено читання лекцій українською мовою та створення будь-яких неросійських клубів. А постановою VII дворянського з'їзду (1911 р.) в Москві закріплювала виключно російськомовну освіту й неприпустимість вживання інших мов у школах Росії.

1914, 1916 рр. русифікаторської кампанії зазнала і Західна Україна: заборона українського слова, освіти, церкви [8].

Історичний огляд функціонування української літературної мови уможливив такі *висновки*.

Буття українців та української літературної мови складались і існували у часі у вигляді системи, щодо якої конститутивний фактор зовнішньої причини був суб'єктивно постійним і обов'язковим.

За майже трьохсот'ядесятирічне панування Московії над Україною було видано 479 циркулярів, указів, розпоряджень, спрямованих не на захист, а проти української мови, на її знищення.

Тому причини критичного становища і української мови, і нації, і держави загалом у сучасній Україні сягають далекого минулого. Вони призвели до зросійщення, морально-духовного каліцтва мільйонів українців, до втрати патріотизму, не якогось абстрактного, а власне українського, і навіть елементарної людської гідності. Очевидно, похідним від цього є і наша меншовартість — хоч в мові і культурі, хоч в державному будівництві і в міждержавних стосунках.

Отже, упровадження низки заходів на державному рівні, котрі б забезпечили переорієнтацію мовної поведінки нових поколінь українських громадян, є сьогодні вкрай необхідним.

Список використаних джерел:

1. *Белинский В.Г.* Полное собрание сочинений. — Т.5. — М., 1954. — С.129.
2. *Болтвець С.* Огієнко І.: мова як вираження національної психіки, душі й свідомості народу // Дивослово. — 1994. — №7.
3. *Жилко Ф.Т.* Некоторые особенности развития украинского национального языка // Вопросы образования восточнославянских национальных языков. — М., 1962. — С.107.
4. *Лоза Ю.* Україна: Оглядова мапа. Пояснювальний текст. — К.: Мапа ЛТД, 1994. — 45 с.
5. *Огієнко І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Абрис, 1991. — 272 с.
6. *Огієнко І.І.* (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С.Тимошик. — Львів, 1995. — 296 с.
7. *Смаль-Стоцький Р.* ... До повного «обрусення» // Слово. — 1992. — №1.
8. <http://mova-historia.vlada.kiev.ua/table>.

The process of formation and development of the Ukrainian literary language before 1917 is analyzed in socio-linguistic aspect. It is also analyzed the changes in elite's thinking mass use of the Ukrainian language under the pressure of Russian-speaking environment.

Key words and word-combinations: literary language, dialects, linguistic situation, linguistic policy, bilingualism, Ukrainian mentality.

Отримано: 10.09.2007 р.